

Serge Latouche
ομ. καθηγητής Οικονομικών Πανεπιστημίου Ορσέ

Για μια κοινωνία της αποανάπτυξης *

Παρότι αποτελεί σύνθημα όλων των κυβερνήσεων της Αριστεράς και της Δεξιάς, καθώς και στόχο των περισσότερων κινημάτων που υποστηρίζουν μια εναλλακτική παγκοσμιοποίηση, η διαρκής επέκταση αποτελεί μια παγίδα: βασισμένη στη συσσώρευση του πλούτου, είναι καταστροφική για τη φύση και ενισχύει τις κοινωνικές ανισότητες. Ακόμα και όταν αποκαλείται «βιώσιμη» ή «αειφόρος», δεν παύει να αντιστρατεύεται την πραγματική ευημερία. Ως εκ τούτου θα πρέπει να εργαστούμε για την αποανάπτυξη: για μια κοινωνία που βασίζεται στην ποιότητα και όχι στην ποσότητα, στη συνεργασία και όχι στον ανταγωνισμό, σε μια ανθρωπότητα απελευθερωμένη από τον οικονομισμό η οποία θέτει ως στόχο της την κοινωνική δικαιοσύνη.

«Θα αποτελέσει μια απολύτως θετική εξέλιξη μια κοινωνία όπου θα καταναλώνουμε υγιεινά τρόφιμα, θα έχουμε λιγότερο θόρυβο, θα ζούμε σε ένα ισορροπημένο περιβάλλον, δεν θα υποφέρουμε πλέον από τους καταναγκασμούς της κυκλοφορίας κ.λπ.»
Jacques Ellul[1]

[1] Patrick Chastanet, *Entretiens avec Jacques Ellul*, The Round Table, Παρίσι, 1994, σ. 342.

Στις 14 Φεβρουαρίου 2002, στο Silver Spring, ενώπιον των υπευθύνων της Αμερικανικής Μετεωρολογικής Υπηρεσίας, ο πρόεδρος Μπους δήλωνε: «Επειδή η ανάπτυξη είναι το κλειδί για την περιβαλλοντική πρόοδο, διότι παρέχει τους πόρους που μας επιτρέπουν να επενδύσουμε στον τομέα των καθαρών τεχνολογιών, είναι η λύση, όχι το πρόβλημα[2]». Κατά βάθος, αυτή η θέση

[2] *Le Monde*, 16 Φεβρουαρίου 2002.

* Ο όρος που χρησιμοποιείται στα γαλλικά (décroissance) σημαίνει στην κυριολεξία απομεγέθυνση. Οι δύο γαλλικές λέξεις (croissance=αύξηση, μεγέθυνση και développement=ανάπτυξη), στα ελληνικά μεταφράζονται, κακώς, με τον ίδιο όρο: *ανάπτυξη*. Έτσι δημιουργείται μία σύγχυση διότι, στην οικονομία, η έννοια ανάπτυξη δεν έχει απαραιτήτως αρνητικό πρόσημο όπως έχει συχνά η έννοια μεγέθυνση. Επειδή όμως, καλώς ή κακώς, στα ελληνικά έχει κυριαρχήσει η έκφραση *αποανάπτυξη* και θα ξένιζε η αλλαγή του όρου, χρησιμοποιούμε κι εμείς αυτόν τον όρο, διευκρινίζοντας όμως ότι μιλάμε για περιορισμό της αέναης οικονομικής επέκτασης (σ.τ.μ.).

γίνεται ευρέως αποδεκτή από την Αριστερά, συμπεριλαμβανομένων πολλών ακτιβιστών κατά της παγκοσμιοποίησης, που πιστεύουν ότι η ανάπτυξη αποτελεί και τη λύση του κοινωνικού προβλήματος δημιουργώντας θέσεις εργασίας και διευκολύνοντας μια πιο δίκαιη κατανομή.

Για παράδειγμα, ο Fabrice Nicolino, οικολογικός χρονικογράφος της παρισινής εβδομαδιαίας επιθεώρησης, *Πολίτης*, που βρίσκεται κοντά στο κίνημα της «εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης», αποχώρησε πρόσφατα από την επιθεώρηση μετά από μια εσωτερική σύγκρουση που προκλήθηκε από... τη μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος. Η συζήτηση που ακολούθησε αποκαλύπτει το αδιέξοδο της Αριστεράς[3]. Η αιτία της σύγκρουσης, λέει ένας αναγνώστης, οφείλεται χωρίς αμφιβολία στο ότι «*τόλμησε να πάει ενάντια σε ένα είδος ενιαίας σκέψης, κοινής σε όλη σχεδόν τη γαλλική πολιτική τάξη, η οποία ισχυρίζεται ότι η ευτυχία μας πρέπει υποχρεωτικά να περάσει από περισσότερη ανάπτυξη, μεγαλύτερη παραγωγικότητα, μεγαλύτερη αγοραστική δύναμη, και ως εκ τούτου μεγαλύτερη κατανάλωση*[4]».

Μετά από αρκετές δεκαετίες ξέφρενης σπατάλης, φαίνεται ότι έχουμε εισέλθει στη ζώνη των καταιγίδων, κυριολεκτικά και μεταφορικά... Η κλιματική απορρύθμιση συνοδεύεται από τους πολέμους του πετρελαίου, τους οποίους θα ακολουθήσουν πόλεμοι για το νερό[5] αλλά και πιθανές πανδημίες, εξαφάνιση βασικών ειδών φυτών και ζώων, εξαιτίας προβλέψιμων βιογενετικών καταστροφών.

Υπ’ αυτές τις συνθήκες, μια κοινωνία της αέναης οικονομικής επέκτασης δεν είναι ούτε βιώσιμη ούτε επιθυμητή. Συνεπώς, επείγει να στοχαστούμε μία κοινωνία της «αποανάπτυξης» όσο πιο γαλήνια και φιλική γίνεται.

Η κοινωνία της αέναης ανάπτυξης μπορεί να οριστεί, ακριβώς, ως μια κοινωνία που κυριαρχείται από μια οικονομία της επέκτασης και τείνει να απορροφηθεί από αυτήν. Η ανάπτυξη για την ανάπτυξη γίνεται ο πρωταρχικός στόχος, αν όχι ο μοναδικός στόχος της ζωής. Μια τέτοια κοινωνία δεν είναι βιώσιμη διότι προσκρούει στα όρια της βιόσφαιρας. Αν θεωρήσουμε ως δείκτη του περιβαλλοντικού «βάρους» του τρόπου ζωής μας το οικολογικό «αποτύπωμά» του ως προς την έκταση της γης που απαιτείται, λαμβάνουμε μη βιώσιμα αποτελέσματα. Ένας πολίτης των Ηνωμένων Πολιτειών καταναλώνει κατά μέσο όρο 96 στρέμματα, ένας Καναδός 72, ένας μέσος Ευρωπαίος 45. Είμαστε λοιπόν πολύ μακριά από μια πλανητική ισότητα και ακόμα περισσότερο από ένα βιώσιμο είδος πολιτισμού που θα απαιτούσε να περιοριστούμε στα 14 στρέμματα, και μάλιστα με την προϋπόθεση ότι ο σημερινός πληθυσμός θα παραμείνει σταθερός[6].

Για να συμβιβάσουν τις δύο αντιφατικές επιταγές, της ανάπτυξης και του σε-

---

[3] Fabrice Nicolino, «Retraite ou déroute?», *Politis*, 8 Μαΐου 2003. Η κρίση πράγματι προκλήθηκε από αμφισβητήσιμες εκφράσεις του Fabrice Nicolino που αποκαλούσε το κοινωνικό κίνημα «φεστιβάλ από συντεχνιακές γκρίνιες».

[4] Βλ. *Politis*, 755,12 Ιουνίου 2003.

[5] Vandana Shiva, *La Guerre de l’eau*, Paragon, Παρίσι, 2003.

[6] Gianfranco Bologna (υπό τη διεύθυνσή του), *Italia capace di futur*, WWF-EMI, Μπολόνια, 2001, σσ. 86-88.

βασμού για το περιβάλλον, οι ειδικοί πιστεύουν ότι έχουν βρει το μαγικό φίλτρο στην *οικολογική αποδοτικότητα*, κεντρική και, στην πραγματικότητα, τη μόνη σοβαρή βάση μιας «βιώσιμης ανάπτυξης». Αυτή είναι η προοδευτική μείωση των οικολογικών επιπτώσεων και της έντασης της χρήσης των φυσικών πόρων για την επίτευξη ενός επιπέδου συμβατού με την αναγνωρισμένη φέρουσα ικανότητα του πλανήτη[7].

Το ότι η οικολογική αποδοτικότητα έχει αυξηθεί σημαντικά είναι αδιαμφισβήτητο αλλά, την ίδια στιγμή, η διαιώνιση μιας φρενήρους οικονομικής επέκτασης προκαλεί μια συνολική υποβάθμιση. Οι μειώσεις των επιπτώσεων και της ρύπανσης ανά παραγόμενη μονάδα εμπορευμάτων εκμηδενίζεται από την αύξηση του αριθμού των παραγόμενων και πωλούμενων προϊόντων. Η «νέα οικονομία» είναι σίγουρα σχετικά άυλη ή λιγότερο υλική, αλλά μάλλον συμπληρώνει την παλαιότερη και δεν την αντικαθιστά. Τελικώς, εξάλλου, όλοι οι δείκτες δείχνουν ότι η επιβάρυνση συνεχίζει να μεγεθύνεται[8].

Και πρέπει μάλλον να διαθέτεις την ακλόνητη πίστη των ορθοδόξων οικονομολόγων για να πιστεύεις ότι η επιστήμη του μέλλοντος θα λύσει όλα τα προβλήματα και ότι είναι δυνατή η απεριόριστη υποκατάσταση της φύσης από τις τεχνικές κατασκευές.

Αν ακολουθήσουμε τον Ivan Illich, η προγραμματισμένη εξαφάνιση της κοινωνίας της ανάπτυξης δεν αποτελεί απαραίτητα μια κακή είδηση. «*Τα καλά νέα είναι ότι η απόρριψη του σημερινού τρόπου ζωής δεν στοχεύει στο να αποφευχθούν απλώς οι αρνητικές παρενέργειες από κάτι καλό κατά βάση – σαν να επρόκειτο να διακρίνουμε ανάμεσα στην ευχαρίστηση που μας προσφέρει ένα εκλεκτό έδεσμα και τους συναφείς κινδύνους από την κατανάλωσή του. Όχι, το ζήτημα είναι πως το φαγητό είναι εγγενώς κακό, και ότι θα ήμασταν πολύ πιο ευτυχισμένοι αν το απορρίπταμε. Να ζήσουμε με διαφορετικό τρόπο για να ζήσουμε καλύτερα*[9]».

Η κοινωνία της ανάπτυξης δεν είναι επιθυμητή για τρεις τουλάχιστον λόγους: δημιουργεί αυξανόμενες ανισότητες και αδικίες και δημιουργεί μια καλή διαβίωση, σε μεγάλο βαθμό απατηλή· δεν προσφέρει ούτε καν στους «έχοντες» μια συμβιωτική κοινωνία, αλλά μια αντι-κοινωνία αρρωστημένη από τον ίδιο τον πλούτο της.

Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου την οποία ελπίζουν να απολαύσουν οι πολίτες των χωρών του ανεπτυγμένου «Βορρά» είναι όλο και περισσότερο μια ψευδαίσθηση. Σίγουρα ξοδεύουν περισσότερα από την άποψη της αγοράς αγαθών και υπηρεσιών, αλλά ξεχνούν να αφαιρέσουν τη συγκριτικά υψηλότερη άνοδο του κόστους. Αυτή παίρνει διάφορες μορφές, εμπορευματικές και μη: υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής μη μετρήσιμη αλλά πραγματική (αέρας, νερό, περιβάλλον), δαπάνες για «αποζημίωση» και αποκατάσταση (φάρμακα, μεταφορές, αναψυχή)

[7] *The Business Case for Sustanable Development,* κείμενο του World Business Council for Sustanable Development, που παρουσιάστηκε κατά τη Σύνοδο Κορυφής της Γης, στο Γιοχάνεσμπουργκ (Αύγ.-Σεπτ. 2002).

[8] Mauro Bonaiuti, Nicholas Georgescu-Roegen. *Bioeconomia. Verso un'altra economia ecologicamente e socialmente Sostenible*, Boringhieri Bollati, Τορίνο 2003. Ιδιαίτερα σσ. 38-40.

[9] *Le Monde*, 27 Δεκεμβρίου 2002.

που κατέστησαν αναγκαίες από τη σύγχρονη ζωή, άνοδο της τιμής των προϊόντων των οποίων αυξάνεται η σπανιότητα (εμφιαλωμένο νερό, ενέργεια, χώροι πρασίνου...)

Ο Herman Daly έχει δημιουργήσει έναν συνθετικό δείκτη, τον Αυθεντικό Δείκτη Προόδου (Genuine Progress Indicator), ο οποίος «διορθώνει» το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) με τις απώλειες από τη ρύπανση και την υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Από τη δεκαετία του 1970, στις Ηνωμένες Πολιτείες, ο δείκτης αυτός έχει παραμείνει στάσιμος ή και έχει μειωθεί, ενώ το ΑΕΠ αυξάνεται διαρκώς[10]. Υπ’ αυτές τις συνθήκες, η ανάπτυξη καθίσταται ένας μύθος, ακόμα και μέσα από τη φαντασίωση μιας οικονομίας της ευημερίας, ή μιας καταναλωτικής κοινωνίας! Επειδή ό,τι μεγαλώνει από τη μια πλευρά συρρικνώνεται ταχύτερα από την άλλη.

Όλα αυτά, δυστυχώς, δεν είναι αρκετά για να μας κάνουν να εγκαταλείψουμε τη βολίδα που μας οδηγεί κατ’ ευθείαν στον τοίχο και να πλεύσουμε προς την αντίθετη κατεύθυνση.

Ας γίνουμε σαφείς. Η αποανάπτυξη είναι μια αναγκαιότητα· δεν διατυπώνεται απλώς ως ένα ιδεώδες, ούτε βέβαια ως ο αποκλειστικός στόχος μιας κοινωνίας της μετα-ανάπτυξης και ενός άλλου εφικτού κόσμου. Αλλά ας κάνουμε την ανάγκη φιλοτιμία και ας διανοηθούμε, για τις ανεπτυγμένες κοινωνίες, την αποανάπτυξη ως έναν στόχο από τον οποίο μπορούμε να αντλήσουμε οφέλη[11]. Το σύνθημα της αποανάπτυξης θέλει κυρίως να σηματοδοτήσει την εγκατάλειψη του παρανοϊκού στόχου της ανάπτυξης για την ανάπτυξη. Και προφανώς, αποανάπτυξη δεν σημαίνει κυριολεκτικώς μια αρνητική ανάπτυξη, μια παράδοξη και παράλογη έκφραση που σημαίνει κυριολεκτικά μια «κίνηση προς τα πίσω».

Γνωρίζουμε εξάλλου ότι η απλή επιβράδυνση της ανάπτυξης βυθίζει τις κοινωνίες μας σε σύγχυση εξαιτίας της ανεργίας και της εγκατάλειψης των κοινωνικών, πολιτιστικών και περιβαλλοντικών προγραμμάτων που εξασφαλίζουν ένα ελάχιστο επίπεδο ποιότητας ζωής. Μπορεί να φανταστεί κανείς τι καταστροφή θα αποτελούσε ένας αρνητικός ρυθμός ανάπτυξης[12]! Ακριβώς, όπως δεν υπάρχει τίποτα χειρότερο σε μια κοινωνία εργασίας από την έλλειψη εργασίας, έτσι δεν υπάρχει τίποτα χειρότερο σε μια κοινωνία θεμελιωμένη στην ανάπτυξη από την έλλειψη ανάπτυξης! Αυτό καταδικάζει τη θεσμική Αριστερά, η οποία δεν τολμάει να αποαποικιοποιήσει το φαντασιακό της, να μένει εγκλωβισμένη στον κοινωνικό φιλελευθερισμό. Η αποανάπτυξη είναι, επομένως, νοητή μόνο σε μια «κοινωνία της αποανάπτυξης», της οποίας θα πρέπει να αποσαφηνίσουμε τα χαρακτηριστικά.

---

10 G. Cobb, Τα. Halstead, J. Rowe, *The Genuine Progress Indicator: Summary of Data and Methodology*, *Redefining Progress*, 1995 και των ιδίων, «If the GDP is Up, Why is America Down?» στο *Atlantic Monthly*, τχ. 276, Σαν Φρανσίσκο, Οκτώβριος 1995.

11 Όσον αφορά τις κοινωνίες του Νότου, αυτός ο στόχος δεν βρίσκεται πραγματικά στην ημερήσια διάταξη: ακόμη και αν έχουν επηρεασθεί από την ιδεολογία της ανάπτυξης, στην πραγματικότητα, οι περισσότερες από αυτές δεν αποτελούν «κοινωνίες ανάπτυξης».

12 Όπως τόσο καλά μάθαμε στην Ελλάδα, τα τελευταία επτά χρόνια (σ.τ.μ.).

Μια πολιτική αποανάπτυξης θα μπορούσε κατ’ αρχάς να περιορίσει, ή ακόμα και να καταργήσει, τις επιβαρύνσεις πάνω στο περιβάλλον που δεν προσφέρουν καμία ικανοποίηση˙ να αμφισβητήσει τον μεγάλο όγκο των μετακινήσεων ανθρώπων και αγαθών στον πλανήτη, με τον αντίστοιχο αρνητικό αντίκτυπο (και επομένως να «επανατοπικοποιήσει» την οικονομία)· εξ ίσου σημαντικός θα ήταν ο περιορισμός της θορυβώδους και με αρνητικές συνέπειες διαφήμισης· ή, τέλος, να αντιμετωπιστεί η επιταχυνόμενη απαξίωση προϊόντων και συσκευών μιας χρήσης, χωρίς άλλη δικαιολογία από την όλο και ταχύτερη λειτουργία μιας κολασμένης μεγαμηχανής: πρόκειται ήδη για πολύ σημαντικές δυνατότητες αποανάπτυξης ως προς την υλική κατανάλωση.

Έτσι νοούμενη, η αποανάπτυξη δεν σημαίνει κατ’ ανάγκη μια παλινδρόμηση της ευημερίας. Το 1848, για τον Καρλ Μαρξ, είχε έρθει η ώρα για την κοινωνική επανάσταση και το σύστημα ήταν ώριμο για τη μετάβαση στην κομμουνιστική κοινωνία της αφθονίας. Η τεράστια υλική υπερπαραγωγή βαμβακερών υφασμάτων και βιομηχανικών προϊόντων φαινόταν περισσότερο από αρκετή, αφού θα είχε καταργηθεί το μονοπώλιο του κεφαλαίου, για να θρέψει, να στεγάσει και να ντύσει τον πληθυσμό (τουλάχιστον του δυτικού κόσμου). Και όμως, ο υλικός «πλούτος» ήταν ασύγκριτα λιγότερος από ό,τι σήμερα. Δεν υπήρχαν αυτοκίνητα, αεροπλάνα, πλαστικά, πλυντήρια, ψυγεία, υπολογιστές, ούτε η βιοτεχνολογία, τα φυτοφάρμακα, τα χημικά λιπάσματα ή η πυρηνική ενέργεια! Παρά τις πρωτοφανείς ανατροπές της εκβιομηχάνισης, οι ανάγκες ήταν ακόμα μικρές και η ικανοποίησή τους εφικτή. Η ευτυχία, ως προς το υλικό της υπόβαθρο, φαινόταν άμεσα επιτεύξιμη.

Για να σχεδιάσουμε μια γαλήνια κοινωνία της αποανάπτυξης και να την κατακτήσουμε θα πρέπει κυριολεκτικά *να βγούμε έξω από την οικονομία*. Αυτό σημαίνει να αμφισβητήσουμε την κυριαρχία της πάνω στην υπόλοιπη ζωή, στη θεωρία και στην πράξη, και κατ’ εξοχήν στα κεφάλια μας. Μια μαζική μείωση του χρόνου εργασίας που θα επιβληθεί σε όλους, ώστε να διασφαλιστεί μια ικανοποιητική απασχόληση για όλους, αποτελεί προϋπόθεση. Το 1981, ήδη, ο Jacques Ellul, ένας από τους πρώτους θεωρητικούς μιας κοινωνίας της αποανάπτυξης, έθετε ως στόχο όχι περισσότερο από δύο ώρες εργασίας την ημέρα[13].

Μπορούμε, εμπνεόμενοι από τη Χάρτα «κατανάλωση και τρόπος ζωής», που προτάθηκε στο Φόρουμ των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) στο Ρίο, κατά τη διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, το 1992, να τα συνοψίσουμε όλα αυτά σε ένα πρόγραμμα έξι σημείων: επανεκτίμηση, αναδιάρθρωση, αναδιανομή, περιορισμός, επαναχρησιμοποίηση, ανακύκλωση. Αυτοί οι έξι αλληλένδετοι στόχοι πυροδοτούν έναν ενάρετο κύκλο μιας γαλήνιας, συμβιωτικής και βιώσιμης αποανάπτυξης. Θα μπορούσαμε ακόμη και να επεκτείνουμε τον κατάλογο με: την επανεκπαίδευση, τον αναπροσανατολισμό, τον επαναπροσδιορισμό, τον ανασχεδιασμό, την επανεξέταση κ.λπ., και φυσικά την επανατοπικοποίηση.

[13] Βλέπε « Changer de révolution », πρτθ. από τον Jean-Luc Porquet στο Ellul, *l’homme qui avait (presque) tout prévu*, Le Cherche Midi Παρίσι 2003, σελ. 212 -213.

Βλέπουμε αμέσως ποιες είναι οι αξίες που θα πρέπει να προτάξουμε και οι οποίες θα πρέπει υπερακοντίσουν τις σήμερα κυρίαρχες αξίες. Ο αλτρουισμός θα πρέπει να υπερισχύσει του εγωισμού, η συνεργασία του αχαλίνωτου ανταγωνισμού, η απόλαυση του ελεύθερου χρόνου πάνω στην εργασιομανία, η σημασία της κοινωνικής ζωής πάνω στην απεριόριστη κατανάλωση, η προτεραιότητα της όμορφης κατασκευής πάνω στην παραγωγικίστικη απόδοση, το προφανές απέναντι στον ορθολογισμό κ.ο.κ. Το πρόβλημα είναι ότι οι τρέχουσες αξίες είναι συστημικές: αναδεικνύονται και προβάλλονται από το σύστημα και, με τη σειρά τους, συμβάλλουν στην ενίσχυσή του. Σίγουρα, η επιλογή μιας διαφορετικής προσωπικής ηθικής, όπως η συνειδητή απλότητα, μπορεί να αντιστρέψει την τάση και να υπονομεύσει τα φαντασιακά θεμέλια του συστήματος, αλλά χωρίς μια ριζική αμφισβήτησή του, η αλλαγή κινδυνεύει να μείνει περιορισμένη.

Τεράστιο και ουτοπικό πρόγραμμα, θα πείτε; Άραγε η μετάβαση είναι δυνατή χωρίς βίαιη επανάσταση ή, ακριβέστερα, η αναγκαία πνευματική επανάσταση μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς κοινωνική βία; Και όμως, ο δραστικός περιορισμός των καταστροφών που πλήττουν το περιβάλλον, και κατά συνέπεια ο περιορισμός της παραγωγής των ανταλλακτικών αξιών που έχουν ενσωματωθεί στην παραγωγή, δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη περιορισμό της παραγωγής αξιών χρήσης μέσω άυλων προϊόντων. Αυτά, τουλάχιστον εν μέρει, μπορεί να διατηρήσουν μια εμπορευματική μορφή.

Εν τούτοις, αν η αγορά και το κέρδος μπορεί να παραμένουν ως κίνητρο, δεν θα μπορούν πλέον να αποτελούν το θεμέλιο του συστήματος. Μπορούμε να διαμορφώσουμε προοδευτικά μέτρα που θα συνιστούν αναγκαία στάδια, αλλά είναι αδύνατο να υποστηρίξουμε ότι θα γίνουν παθητικά αποδεκτά από τους «προνομιούχους» ούτε από τα θύματα του ισχύοντος συστήματος, τα οποία είναι ψυχικά ή σωματικά *ναρκοεξαρτημένα* από αυτόν. Ωστόσο, ο ανησυχητικός καύσωνας του 2003, στη νότιο-δυτική Ευρώπη, έχει συμβάλει πολύ περισσότερο από όλα τα επιχειρήματά μας μαζί στο να πείσει τον κόσμο για την ανάγκη να προχωρήσουμε προς μια κοινωνία *αποανάπτυξης*. Έτσι, η απαραίτητη αποαποικιοποίηση του φαντασιακού μπορεί στο μέλλον να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την παιδαγωγική των καταστροφών.

Μετάφραση-Επιμέλεια:
Γιώργος Καραμπελιάς